

Szabó Tibor

Az „önanalízis” reneszánsz mestere: Petrarca

A pécsi Erzsébet Tudományegyetem nyilvános rendes tanára, Koltay-Kastner Jenő 1927. március 21-én előadást tartott Kaposváron az Iskolánkivüli Népművelési Bizottság ülésén, a vármegyeháza nagytermében. Előadásának címe ez volt: „Petrarca, az első modern ember”. A *Somogyi Újság* másnap így adta vissza Koltay-Kastner Jenő mondanivalójának lényegét: „Petrarca az az ember volt, aki kiemelkedve a középkor világából, a földön kereste az ember érvényesülését és nem az égiekben. Dicsőségre vágyott és ez sikerült is neki. Az első volt, aki Róma hőseit, nagyjait az olasz nemzet hőseinek és nagyjainak tartotta, aki nemzeti megújítást hirdet. Az első ember, aki a tollával valóságos hatalmat szerez magának. Az első ember, aki megsejti, hogy a társadalmi élet igazi értelme a nemzet.”¹

Petrarcának ez a bemutatása politikailag igen csak korhű volt akkor, a trianoni „békeszerződés” után néhány évvel, amikor felértékelődött a nemzet jelentősége. De korhű volt olasz vonatkozásban is, hiszen az olasz politika az 1920-as években a nemzet folyamatosságára, az ókori civilizáció folytatására helyezte a hangsúlyt. Az igazán érdekes ebben mégis az a *tökéletesen immanens* Petrarca-értelmezés, amely szerint a firenzei költő koncepciója teljességgel evilági volt.²

Majd az újságcikk szerint Koltay-Kastner Jenő így folytatta Petrarca bemutatását: „Közben váratlan fordulat áll be Petrarca életében. Megmászik egy 1900 méteres hegyet, amely abban az időben szinte hihetetlen volt. Amikor a hegyet megmászta, kezébe kerül Szent Ágoston vallomásainak a könyve, amelyben felütés után a következőket olvassa: „Az emberek elgyönyörködnek a hegyek, a tenger, a csillagos ég szépségeiben, csak tulajdon lelkükbe nem néznek.” Szent Ágoston szavai után Petrarca az igazság keresője lesz. Lelke folytonos kételkedés és örökös hangulatváltozások helye. Ebből az állapotból a középkorban egy teljesen ismeretlen valami fejlődik ki: az önanalízis.”

A Mont Ventoux-beli hegymászás valóban fordulópontot jelent Petrarca életében.³ Mint lírikusnak, mindig is fontos volt számára saját interioritása, de élete második részében olyan elméleti igényű munkákat készített (mint a nevezetes *Secretum* vagy a *De ignorantia*), amelyekben ez az „önanalízis” teljes egészében kibontakozhatott. Ezekből a munkákból látszik, hogy Petrarca olyan költő volt, aki nagy tájékozottsággal bírt a

¹ Koltay-Kastner Jenő előadását „Petrarca a középkor modern embere[,] a nemzeti eszme harcosa volt” címmel ismertette a *Somogyi Újság* (1922. március 22.).

² Ez volt az alapkoncepciója azoknak az előadásoknak is, amelyeket Koltay-Kastner Jenő a JATE olasz tan-székén tartott az 1960-as években. Szerinte Dantében is elsősorban a realista elemeket kell keresni. Akár az 1921-es Dante-évfordulón tartott előadásában (a Corvin Mátyas Társaságban, Kaposvárott vagy Pécsen), vagy akár később, a szegedi egyetemen tartott kurzusain a fő hangsúlyt mind Dante, mind Petrarca esetében a világi, immanens elemekre teszi. Lásd még SZABÓ 2003a.

³ Petrarca maga egy levelében hosszan beszámol az eseményről (lásd KARDOS 1962, 82–93).

filozófia és az etika kérdéseiben. Az is világossá válik, hogy bár Szent Ágoston önéletírása (és más ókori és középkori mű) valóban fontos volt számára, ő mégis a reneszánsz etika értékei felé tájékozódott. Sőt, azt is meggyőződéssel mondhatjuk, hogy éppen Petrarca volt az, aki az új világnézet és erkölcs alapjait megfogalmazta, szövegeiben ráhagyományozta az utókorra, és így sok vonatkozásban alapvetően befolyásolta a későbbi korok mentalitását.

Mi a továbbiakban tehát az alkalmazott filozófia elemeit keressük Petrarcanál, és azt próbáljuk kimutatni, mi is volt ennek az „önanalízisnek” az eredménye, valamint hogy melyek voltak azok az *életelvek*, amelyek szerint Petrarca berendezte életét. Milyen is volt Petrarca, az ember.⁴

I. DE IGNORANTIA, AVAGY A TUDATLANSÁGRÓL

ARISZTOTELÉSZ-BÍRÁLAT

Bármely írását is vesszük kézbe, számunkra egyértelmű: azok mind Arisztotelész-ellenesek. Különösen érvényes ez a tudatlanságról és a műveltség összefüggéséről írott könyvére. Ezt olvashatjuk például itt: „Arisztotelész nagy ember volt és sok mindent tudott, de ember volt, és éppen ezért több, sőt számos dolgot nem tudhatott.” (*De ignorantia* – a továbbiakban *DI* –, 55.) Sőt, szerinte „Arisztotelész nemcsak kis dolgokban tévedett [...], hanem a legjelentősebb és az üdvözülés szempontjából leglényegesebb dolgokban is [...] teljesen elvétette az utat”. Hogy egy példát is mondjon, Petrarca hozzáteszi: „[...] habár *Etikája* kezdetén és végén értekezik a boldogságról, merem azt állítani [...], hogy az igazi boldogságról fogalma sem volt.” Ezért is tartja különösnek, hogy „kortársaink közül néhányan Arisztotelész értekezését annyira csodálják”. Arisztotelész helyett Szent Ágostont fogadja el, aki kimutatta, hogy például az igazi boldogságot nem lehet elképzelni a hit és a halhatatlanság elveinek elfogadása nélkül. Ahogyan tehát Danténál az ókori filozófusok, költők, dráma- és komédiáírók a pokolban találhatók, hiszen a kereszténység előtt éltek, úgy Petrarcanál is a keresztényi hit a vízvázaló. Főleg azért, mert Arisztotelész követői, Petrarca kortársai „mindent megvetnek, ami Istentől ered, sőt, hogy kimondjam az igazságot: mindent, amit a kereszténység állít”. (*DI*, 59.)

A Petrarca által igen kedvelt Cicero (aki szintén a kereszténység előtt élt Kr. e. 106–43 között) nézetei csak részben feleltethetők meg Arisztotelész gondolatainak. Igaz ugyan, hogy Cicero „istenekről” beszél és nem „Istenről”, és azt állította, hogy „aki filozófiával foglalkozik, nem tételezheti fel az istenek létezését”, késői műveiben mintha megsejtette volna – így Petrarca – az egy igaz Isten létezését. Petrarca szerint éppen ez a filozófia lényege: „Istent, nem pedig isteneket ismerni: végeredményben ez az igazi lényege a filozófiának.” (*DI*, 65.) A filozófiától pedig így jut el az erkölcsi elvekhez: „ezt úgy értem, hogy ha az ismerethez jámborság [*pietas*] és hívő vallásgyakorlat [*fidelis cultus*] is kapcsolódik” mint alapvető érték.⁵ A mélyen hívő Petrarca szerint

⁴ Ezért itt, ebben a tanulmányunkban nem foglalkozunk mégoly fontos mikrofilológiai kérdésekkel sem, hogy például mikor született az egyik, mikor a másik kötet, mely forrásokból merítette gondolatait, biztosan emlékezett-e vissza az egyes olvasott ókori vagy középkori szerzők szövegeire vagy műveire stb. Bennünket ebben az esetben csak Petrarca erkölcsi gondolatai érdekelnek.

⁵ Itt arra a nagyon fontos szempontra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy a reneszánsz művészei, gondolkodói, amikor „az embert állítják a világmindenség középpontjába”, akkor mindvégig istenhívők is egyben.

„minden, amit látunk, azt bizonyítja, hogy létezik Isten, aki a mindenség teremtménye és kormányzója” (DI, 79).

A hitet azonban Arisztotelész hívei „a tudatlansággal azonosítják”, „a hit követőit üldözik, ostobának és tudatlannak nevezik őket” (DI, 93). Petrarca viszont ezeket nevezi „tévgyöknek”, „vakoknak és süketeknek”, hiszen már mesterük, Arisztotelész sem „látta tisztán sem az isteni dolgokat, sem az örökkévalóságot, mivel ezek a pusztá értelem-től távol állnak” (DI, 107). Különben is, Petrarca szerint „a filozófusok sokat hazudtak; azokról beszéltek, akiket filozófusnak mondanak, mert az igazi filozófusok mindig igazat szoktak beszélni. Nem tartozik azonban közéjük sem Arisztotelész, sem Platón, akiről pedig a keresztény filozófusok azt tartják, hogy a régi filozófusok egész seregéből ő jutott legközelebb az igazsághoz.” (DI, 109.) Petrarca tehát még a keresztény filozófusoktól is elkülönül, amennyiben nem fogadja el Platón dicsőítő megállapításait sem, bár – ahogyan mondja – „tizenhat könyvem van otthon Platónról” (DI, 127). Mert meggyőződése, hogy „nem válhatik senki bölcs, erényes és jó emberré, ha nem iszik nagyot kortyolva [...] abból az igazi, egyetlen, mennyei eredetű forrásból olyan vizet, ami az örök élethez juttatja el [...]” (DI, 115.)

Istenhit és erényes élet szorosan összekapcsolódik tehát Petrarca felfogásában: „[...] elég megismernünk Istent annyira, amennyire ezt megtehetjük, valamint az erényt, hogy megtudjuk: ő minden jó legtündöklőbb, legüdítőbb, legkellemesebb, kimeríthetetlen forrása, aki által és akivel és akiben vagyunk, és ami jó van bennünk, Isten után pedig az erény e legjobb dolog. Ha ezt felismertük, Őt önmagáért, az erényt pedig Őmiatta szeretjük és tiszteljük teljes szívünkkel és lelkünkkel, Őt mint az egyetlen teremtményt, az erényt pedig mint életünk legfőbb ékességét.” (DI, 117.)

Ez a Petrarca-féle felfogás valóban nagyban különbözik az arisztotelészi koncepciótól. Mégis, nem állítja, hogy „zúgolódna” az ógörög filozófus ellen. „Egyáltalán nem Arisztotelész ellen” beszél, mondja, „hanem az igazság érdekében, amit – bár tudatlan vagyok – szeretek”. Különösen elítéli az „ostoba arisztoteléanusokat”, „akik nap mint nap minden egyes megnyilatkozásukban Arisztotelészt – akinek csak a nevét ismerik – szajkózzák” (DI, 119). Ebbe a kategóriába sorolja Averroës is, „a kommentátort”, aki önmagától semmit sem mer leírni: „Mások műveit kommentálóknak vagy kirablóknak nevezem-e őket?” – teszi fel a kérdést Petrarca.

Össze is hasonlítja egymással Platón és Arisztotelészt, és eddigi erős bírálatát kisérsé mérsékli. „Platón a fejedelmek és előkelő emberek, Arisztotelészt pedig a köznép [plebs] dicsőíti” – mondja. „Platón tekintélyesebb emberek dicsőítik, Arisztotelészt pedig többen, s mindketten megérdemlik, hogy a nagy emberek és a sokaság is, azaz mindenki dicsőítse őket. Mert a természet és az ember ismeretében mindketten odáig jutottak, ahová halandó elmével és buzgalommal egyáltalán el lehet jutni.” Mégis, ha választani kellene kettejük közül, Petrarca inkább az arisztokratikusabb Platón mellett döntene, mert „az Istenre vonatkozó dolgok ismeretében Platón és a platonikusok előbbre jutottak” (DI, 125).

Legfőbb kifogása Arisztotelésszel szemben – a hit mellőzésén túl – az, hogy „nem teljesedett be, amit ez a filozófus ígér az *Etika* első könyvében”. Ez pedig egész filozófiai és etikai koncepciója tekintetében alapvető, az tudniillik, hogy a „filozófia e részét nem azért tanuljuk, hogy többet tudjunk, hanem azért, hogy jobb emberré [boni] váljunk” (DI, 111).

A „JÓ EMBER” ETIKAI ÉRTÉKEI

Petrarca szerint a legfontosabb nem csupán tudni az erényt, hanem a szerint is élni. Inkább szókratészi felfogás ez, mint arisztotelészi. „Mert bár a mi végcélunk nem az erény – ahogy ezek a filozófusok feltételezik –, mégis az erények jelentik az egyenes utat végcélunk felé; hangsúlyozom: a nem csupán megismert, hanem megkedvelt erények. Azok tehát az igazi erkölcsfilozófusok és az erények hasznos tanárai, akiknek az első és végső szándékuk az, hogy hallgatójuk és olvasójuk jó emberre váljon, akik nem csupán azt tanítják meg, hogy mi az erény és a bűn [...], hanem szívükbe ültetik a legjobb iránti szeretetet és buzgalmat, valamint a legrosszabb iránti gyűlöletet és elutasítást.” (DI, 115.) Bölcsen így folytatja gondolatmenetét másutt: „[...] nem is arra vágyom, hogy jónak mondjanak [...], hanem inkább arra, hogy jó legyek [*ut sim bonus*] [...]” (DI, 33.)

A „jó ember” tehát Petrarca számára az az erkölcsi ideál, amely felé az erényes embernek törekednie kell. Olyan ideál ez, amelynek a gyakorlatban kell megvalósulnia, hogy erkölcsileg értékelhető legyen. Ezért elutasítja az erkölcsi intellektualizmust, és azt mondja, „fontosabb a jó akarása, mint az igazság ismerete”, hiszen „a jó akarása már részben a jó elérését is jelenti” (DI, 49). S való igaz: ha tudjuk, mi a jó és igaz, nem biztos, hogy cselekedeteinkben is megvalósítani akarjuk ezt az ideált, de ha akarjuk, akkor már legalább egy lépést tettünk a jó elérése felé.⁶

Ezután visszatér egyik fő motívumához, Isten szeretetéhez. Ezt mondja: „[...] hatalmas hibát követnek el, akik idejüket az erény megismerésére, nem pedig megszerzésére fecsérlik el, akik pedig Isten megismerésére, nem pedig szeretetére, azok a lehető legnagyobbat tévednek.” (DI, 115–117) Az „igazi hit” jámborságot feltételez és eredményez, s csak „ez vezet leginkább a boldogsághoz” (DI, 137). Jó ember viszont csak akkor lehet, ha Istent „igazán szereti” és „jámborsággal tiszteli”. Ezért akart egész életében „inkább jó ember lenni, mint tudós” [*bonus esse quam doctus*] (DI, 31).

Melyek a „jó ember” erkölcsi tulajdonságai, és melyeket kell kerülnie mint rosszat? Erre a fontos kérdésre Petrarca egész hosszú listát állít össze erényekből, hibákból és bűnökből, amelyeket könyvei fő témájától kissé elszakadva, az alkalmazott filozófia (lásd KARIKÓ 2002) keretén belül tudunk igazán értelmezni.

A legmagasabb érték szerinte a világban az isteni bölcsesség, amelyhez halandó nem érhet föl. Ez szabályozza az ég mozgását, a csillagok rendjét. A „világot ugyanis az isteni gondviselés hozta létre, és ugyancsak az isteni gondviselés kormányozza” (DI, 75–77). Petrarca szerint „léteznie kell egy olyan legmagasabb rendű értelmi képességgel felruházott isteni hatalomnak”, amely a Napot, a Holdat és a csillagokat mozgatja (DI, 67).

A földön az ember célja a „boldog élet” (DI, 25). Ennek legfontosabb előfeltétele Isten szeretete, amely a jámborság erényével jár együtt (DI, 93). Magáról kijelenti, hogy „erényes”: „nyájas [...], erkölcsös és hű barát” (DI, 18, 19), nem gőgös, nincs benne fennhéjázás, dőlyfősség (DI, 15). Emellett fontos még számára a tanítani tudás, amely az „értelem és a tudás világosságán” alapszik (DI, 99). Keresztényi erény pedig benne az alázatosság (DI, 35).

⁶ Ezekről a kérdésekről bővebben írtam *Filozófiai életstratégiák* című tanulmányomban, lásd SZABÓ 1999, 99–128.

Az irigységet szerinte mindenképpen el kell kerülni. Könyvét a tudatlanságról éppen a baráti irigység ellen írta, mert az irigység még a baráti szívben is megtalálható (DI, 141). A barátságban, mondja, „a legjobb dolog az egyenlőség. Amikor azonban az egyik fél egyértelműen tekintélyesebb, észrevehető, hogy a barátság lelke nem szívesen veszi magára a barátság jármát, mint amikor nem azonos erejű ökröket hajtának egy igába. Az egyenlőségnek a szeretetben és a hűségben kell megjelennie, a vagyonban és a dicsőségben azonban nem.” (DI, 141.) Fontos megjegyzése Petrarcanak, hogy „barátok között nem szabad semmit színlelni, elleplezni, félremagyarázni, és úgy kell velük beszélni, mintha önmagunkhoz szólnánk”. Barátságban „nincs szűkség nagyozásra vagy szóvirágokra, hanem [...] ismereteink jó szándékú megosztására, ami mentes a kivételezéstől és az irigységtől” (DI, 51).

Arisztotelész híveit itt is bírálja, mert önteltség, filozófus mivoltukkal való hiú dicsekvés és istentelenség jellemzi őket (DI, 101). Ez utóbbi abban merül ki, hogy a világot végtelennek tartják, amelynek nem volt kezdete és nem lesz vége, miközben Petrarca azt a Szent Ágoston-féle nézetet vallja, hogy a világ a „teljes semmiből jött létre”, hiszen Isten „teremtette a világot a semmiből” (DI, 103). Ezeket az arisztoteléanusokat a fölényeskedés, a szemérmertelenség és a szerénységtelenség jellemzi, csupa negatív emberi tulajdonság, amelyeket a „jó embernek” el kell kerülnie (DI, 99). Ugyancsak elvetendő a fennhéjázás, a pöffeszkedés, az őszintétlenség, amit még barátok között is tapasztalni lehet (DI, 157). Nem fogadható el az a szemérmertelenség és vakmerőség sem, amelylyel néhányan „mindenféle tudás nélkül filozofálgatnak és ítélik meg” (DI, 145). Az ítékezés szabadsága felelősséggel is jár, ezt azonban sokan nem tudják. Petrarca ezt „az egyetlen, ám a legnagyobb bajnak” tartja. Az ítékezés szabadságában bízva „gyakran a legostobább emberek támadnak meg hírneveseket, s hiába méltatlankodnak a derék férfiak, akik itt (ebben a városban) is sokan vannak. [...] Ám mindenütt sokkal nagyobb az ostobák serege, s így a bölcsek méltatlankodása hiábavaló. Annyira édes mindenkinek a szabadság neve, hogy a szemérmertelenség és a vakmerőség [...] tetszik a népnek. [...] ezért zaklathatják a becsületes embereket az erkölcstelenek, a tudósokat a tudatlanok, a bátrakat a gyávák, a jókat a gonoszok [...]” (DI, 145–147.) Az sem menti ezeket, hogy a „tudatlanság a lélek nagy szegénysége, a vétket kivéve, nincs is ennél nagyobb nyomorúság” (DI, 79).

A reneszánsz gondolkodás és életérzés jegyeit véljük felfedezni az „önanalízis” eme gondolataiban. Arról van ugyanis szó, hogy Petrarca folytatja azt az antik (elsősorban római) tradíciót, amelyben a *cura sui*, az „öngondozás” központi helyet foglal el. Erről hosszan ír Michel Foucault is, aki a szexualitás történetének vizsgálata során tér ki erre a kérdésre.⁷ Szerinte bizonyítható, hogy az önvizsgálat, az önelemzés bizonyos római körökben igen elterjedt volt. Tehát ez kétségtől az antik világ újralfedezése Petrarca részéről, hiszen maga is nagyon szorgalmazza, tudjuk, Szent Ágoston *Vallomásai* nyomán⁸, az önvizsgálatot. Szerinte „nyitott szemmel önvizsgálatot” kell tartani (DI, 151), mert az „önismeret” az alapja saját tökéletlenségünk és tudatlanságunk felismerésének.

⁷ Behatóan vizsgáltam e kérdést *Michel Foucault filozófiai antropológiája* című tanulmányomban (SZABÓ 2003b), valamint *A létezésművészet kánonjai Foucault filozófiájában* című kéziratomban.

⁸ Szent Ágoston önvallomásaira utal ez a petrarcai kérdés: „[...] mert mi haszna van [...] annak, ha valaki ismeri a vadállatok, a madarak, a halak és a kigyók természetét, azonban az emberi természetét és azt, hogy mire születünk, hová tartunk, vagy nem ismeri, vagy nem törődik vele.” (DI, 25). Augustinusnál ez így hangzik: „[...] összevisz-sza csavarognak az emberek, hogy megcsodálják a hegyek csúcsait, a tenger iszonyatos taréjait, a folyók roppant kanyargásait, az óceán tágas tereit, a csillagok futását, de magukra ügyet sem vetnek.” (*Vallomások*, 290.)

II. SECRETUM, AVAGY KÉTSÉGEIM TITKOS KÜZDELME

A HALANDÓ EMBER

Másik elméleti-erkölcsfilozófiai művében Petrarca más premisszákból indul ki, de sok esetben hasonló következtetésekre jut, mert néhány, már korábban ismertetett gondolata ismét felvetődik. Kiindulópontja azonban itt egy ma is közkeletű filozófiai téma: az ember halandósága. „Állandóan emlékezetekben kell tartanotok halandó mivoltotokat” – mondja (*Secretum* – a továbbiakban S –, 23).⁹

A dialógus formában megírt mű a *cura sui*, a „törődj magaddal” elv felvetésével kezdődik: az embernek szükséges irányítania életét és elgondolkodnia egészségén és halálán. Petrarca itt sokban kapcsolódik a sztoikusok felfogásához, más tételüket viszont nem fogadja el. Ebben a műben is inkább Szent Ágostont választja lelki vezetőjéül, hasonlóan ahhoz, ahogy Dante egykoron Vergiliust.

„Az emberek legfőbb balgasága az, hogy nem törődnek önmagukkal, testüket és tagjaikat azonban, amelyben csak időznek, szépítgetik.” (S, 47.) Így, ha szerencsétlenség ér, csak magunkat okolhatjuk. „Akarata ellenére senki sem válik szerencsétlenné”, hiszen „nem szerencsétlen, és nem is válik azzá, aki nem akarja azt” (S, 15). Ezért „a halandó mivoltunk gyötrelmeiből való kilábaláshoz és a magasabb szintre emelkedéshez vezető első lépcsőfok az elmélkedés a halálról és az emberi szerencsétlenségről” (S, 14).

Ezt a sztoikusok által oly alaposan elemzett témát Petrarca is a lelki nyugalom megelérése (S, 35) felől közelíti meg. Az ember csak akkor érdemli meg egyáltalán ezt a nevet, ha „tisztában van halandó mivoltával” és ezáltal „mérsékli magát” (S, 27). Hiszen nincs olyan ember, akit a barátok temetése, a fiatalok vagy császárok hirtelen halála, a háborúk borzalmi és a természeti katasztrófák ne rettentenének és ne késztetnének elgondolkodni a halálról. Ezt mondja: „[...] nincs olyan ember (hacsak nem teljesen örvült), aki nem ismerné fel önnön mulandóságát, és ne válaszolná azt – ha megkérdezik –, hogy halandó és esendő testben lakozik. Ezt igazolják ugyanis a testi fájdalmak és a láz kínjai egyaránt.” (S, 24.) Mégis, Petrarca azért szorgalmazza ezt a kérdést, mert „igen kevés olyan embert lehet találni, aki elég komolyan elgondolkodott volna azon, hogy szükségképpen meg kell halnia” (S, 25). Nem lehet a halandóságról felületesen gondolkodni és ítélezni, mert ha „nem rendülsz meg, akkor ez ugyanolyan haszontalan, mintha egyéb dolgokról gondolkodnál” (S, 29). Mégsem lehet, hogy ez „megzavarja a lelket”, hiszen a „nagy jellem” tulajdonsága, amely felé törekedni kell, hogy „függetlenné teszi a lelket az érzékektől” (S, 36–37). Ekkor az ember nem fog csüggedni, különösen, ha Isten a reménysége, ahogyan Petrarcának.

Az ember halandóságának gondolata azonban mindenkit kell, hogy foglalkoztasson.¹⁰ Főleg azért, mert élete egész folyamán szinte nap mint nap csak szerencsétlenségek gyötrik, esendősége és mulandósága pedig, ha belegondol, rögtön világossá válik előtte. Petrarca lelkiállapotára jellemző, ahogyan az emberről beszél: „Gondolj arra, hogy az ember nyögések és könnyek közepette születik, meztelen, és kevéske

⁹ A kitűnő fordítást, amely először tette lehetővé, hogy magyar nyelven is olvashatóak legyenek ezek az erkölcsfilozófiai írások, Lázár István Dávid készítette.

¹⁰ Az ember halandóságáról, végességéről és a halálról sokat írnak az egzisztencialista filozófusok. A kevésbé ismertek közül említsük meg Nicola Abbagnano „Mi az egzisztencializmus?” című tanulmányát, amely magyarul is olvasható (ABBAGNANO 1996).

tejjel kell megvigasztalni, remeg és hason csúszik; külső segítségre van szüksége, az oktan állatok táplálják és öltöztetik; törekény testű és nyugtalan lelkű, különböző betegségek gyötrik, számtalan szenvedés éri el; szűk látókörű, felváltva ingadozik az öröm és a szomorúság között; ítélőképessége megbízhatatlan, képtelen vágyait megzabolázni; nem tudja, hogy mit és mennyit engedhet meg magának, ételben és italban nem ismeri a mértéket; testének táplálékát – amit a többi élőlény megtalál a természetben – fáradságos munkával kell megszereznie; álmait eltompítják, ételei elnehezítik, az ital romlásba dönti; a virrasztás elgyengíti, az éhség eltorvasztja, a szomjúság kiszikkasztja; mohó és félénk, javaitól megcsömörlik; ha elveszít valamit, siránkozik; a múlt, a jelen és a jövő egyaránt aggasztja; a szerencsétlenségek közepette is gögös, bár tudatában van saját esendőségének; még a leghitványabb férgeknél is gyengébb, rövid életű, és nem is tudja, meddig él; sorsát nem kerülheti el, és a halál számtalan módon utolérheti.” (S, 56–57.)

Mégis az a véleménye, hogy „az ember az egyik állatfaj, de minden állat közül a legelső. Nem található olyan ostoba fajankó, aki ezt ne tudná; ellenben olyan sem, aki (ha megkérdezik) tagadná, hogy értelmes és halandó állat.” (S, 26.) Éles elmével rendelkezik és halandóságának tudata „megzabolazza” „lelkének indulatát”, s ez irányítja életét.

ERÉNYEK ÉS BŰNÖK

Az ember saját halandóságán való gondolkodása vezet el saját jellemünk, erkölcsi elveink, ideáljaink megismeréséhez, a káros szenvedélyek, a negatív erkölcsi megnyilvánulások felismeréséhez és bíralatához. A *Secretum* II. könyvében főleg ez erények és a bűnök leírását találjuk.

A gögösség fogalmát és lényegét Petrarca a halandósággal hozza kapcsolatba. Minél jobban elgondolkodik az ember, annál világosabb számára, hogy „jelentéktelen dolgokkal büszkélkedsz. Bízol tehetségedben, és abban, hogy sok könyvet olvasnál. Ékesszólással dicsekszel, és gyönyörködsz halandó tested szépségében [...]” (S, 41.) A mulandósággal szemben ugyanis nincs helye a gögösségnek. „Lehetséges (amit nem mersz kimondani), hogy az öregedéssel, a betegségekkel és más, a testet elcsúfító dolgokkal szemben védettnak tartod magad, mégsem illendő, hogy megfigyezel a mindenre váró elmúlásról.” (S, 45.) A test ugyanis halandó és esendő, és így a lélek nyugalmát (a hellénizmus gondolkodói azt mondanák: az ataraxiát) kell keresni (S, 35). Azért is szükség van erre, mert „a nagy jellem tulajdonsága, hogy függetlenné teszi a lelket az érzékektől, a gondolkodást pedig a megszokástól eltávolítja” (S, 37).

Petrarca különösen kifogásolja az „világi dolgok utáni vágyakozást” (S, 49). Itt az irigységet nem tárgyalja, mert úgy véli, hogy mentes ettől. Az ember már csak azért sem lehet irigy, mert az élet rövid, és „miféle örültség az, ha azt a néhány napot, amit az emberek között töltünk, elvesztegetjük az emberek iránti gyűlöletre és ellenségeskedésre” (S, 61). A kapzsiság és a nagyravágás sem jellemzi a költőt. Gazdagságra sem vágyik, mert ez „fölösleges fáradság és ostobaság” (S, 51), a szegénységet „kitartóan kell azonban tűrni, ha az ember életét megzavaró sors erre kényszeríti” (S, 54). Ezt a nem egyszerű élethelyzetet okosan fel kell dolgozni az embernek. „Tanulj meg egyszerre bőségben és szegénységben élni, valamint tanulj meg egyszerre függetlenné és alávetettnek lenni.” (S, 57–58.) Csak ekkor nem kerít hatalmába a

sors szeszélye és a szerencse. Sztoikus gondolat az is, hogy „amikor legyőződ majd az emberi szenvedélyeket, és teljes mértékben az erény fog uralkodni rajtad; akkor leszel igazán szabad, és akkor nem fogsz nélkülözni semmit, akkor nem leszel egyetlen embernek sem alávetve; végül pedig akkor leszel hatalmas király és teljes mértékben boldog ember” (S, 58).

A világi dolgok iránti vágy kiölésének gondolata szintén a sztoikusokra emlékeztet: „arra vágyom, hogy semmire sem vágyjak”¹¹. Megfontoltan és okosan akar cselekedni az életben. Hiányoznak belőle azok az emberi tulajdonságok, „amelyek segítségével a magasabb tisztségeket el lehet érni. Tudniillik az, hogy a nagy emberek küszöbét koptasd, hízelegj, megtévezz, ígérj, hazudj, színlelj, titkolózz.” (S, 59.) A vágyak elfojtására az is jellemző nála, hogy nem követi el a falánkság bűnét, mert nem enged a „gyönyör effajta csábításainak”. A harag és a felindultság sem jellemző rá, mert gyorsan kiengesztelődik. „Józanágban és mértékletességben” mindig a többi ember előtt jár (S, 60). Nem foglalkoztatják a „bujaság lángjai” sem. „A lelket a bűnös testi vágyaktól távol kell tartani, és ki kell irtani a kísértő képeket [...]” (S, 62.) Itt Platónra hivatkozik fejtegetéseiben: „Mindig tartsd szemed előtt Platón megfontolandó mondását: semmi sem áll inkább az istenség megismerésének útjában, mint a testi vágyak és a heves érzékiség” (S, 65), vagy ahogyan a mélyen hívő Petrarca Vergilius kapcsán megfogalmazza, „a Venusszal való kapcsolat megakadályozza az istenség felismerését” (S, 66).

Jellemzi viszont Petrarcát a restség (*accidia*), a búskomorság, aminek az az oka, hogy sok szerencsétlenség, gyötrelme és csapás éri az életben. Erre pedig nem lehet könnyen gyógyírt találni. Nem vigasztalódhat az ember azzal, hogy másokat még nagyobb csapás vagy szerencsétlenség ér. Mégis, „ha látod mások sorsát, akkor megtanulod, hogy elégedett legyél önnön sorsoddal is” (S, 71). Ez a belenyugvás, az *apatheia* sztoikus elve, amit Petrarca mindenkinek tanácsol. S ebből egy nagyon fontos ételvet fogalmaz meg: „Nem lehet mindenki első, mert hogyan lehetne bárki is első, ha nem következne utána egy második?” Az embereket az jellemzi, hogy elfeledkeznek saját sorsukról, mindig előkelőbb helyre szeretnének kerülni, és elkesei őket, ha látják, hogy mindig van valaki előttük. Nagyon jellemző emberi magatartást ír le itt Petrarca: „Az emberek bármilyen helyzetben is vannak, panaszkodnak: akik elérték vágyaikat, és akiknek ez nem sikerült, egyaránt; az előbbieket azt hiszik, csalódtak, az utóbbiak pedig mellőzötteknek érzik magukat. Kövesd tehát Seneca tanácsát: »S ha azt látod, mennyien megelőztek már, gondoldj arra, mennyien vannak még utánad. Ha hálás akarsz lenni az istenek és saját életed iránt, gondoldj arra, mily sokakat megelőztél már.«” (S, 72.) A belenyugvás sztoikus elve a lélek nyugalomát hozza magával. Ezt még kiegészíti a Horatiustól és Cicerótól kölcsönzött közepszerűség dicséretével. Petrarca azt mondja, hogy „minden helyzetben a középutra kell törekedni” (S, 54). Igaz tehát, hogy nem vagy elől, de „ha hátranézel, meg fogod látni, hogy töméntelenül nagy tömeg követ” (S, 74). A búskomorságnak, a restségnek az az oka, hogy ezt az öszszefüggést az ember nem látja be. Látni kell viszont, hogy „minden téged ért csapást

¹¹ Ez a gondolat számos sztoikusnál megtalálható. Epiktétosz, akit Petrarca nem idéz, *Kézikönyvecskéjében* például ezt mondja: „A bölcsességben előrehaladó embert az jellemzi, hogy senkit sem ócsárol, senkit sem dicsér, nem vádaskodik, és nem panaszkodik, sohasem beszél úgy magáról, mint aki számít és tud valamit; ha nehézségekbe és akadályokba ütközik, önmagát okolja. Ha dicsérik, önmagában kineveti azt, aki dicséri, s ha ócsárolják, nem védekezik [...] Ilyen ember a vágyat teljesen kiküszöbölte magából.” (*Kézikönyvecske*, 31.)

helytelen véleményed okozta”.¹² Mert hihető-e, hogy „a szerencse hatalma alatt majd egyedül te fogsz gondoktól mentes életet élni oly sok ezer ember közül” – teszi fel a jogos kérdést Petrarca. A „helyes életmód” nem ez, hanem a Seneca-féle „lélek nyugalma”, „a békés és nyugodt lélek” (S, 83), mert csak ez adhatja meg az embernek az őt megillető méltóságot. A méltóság igénye együtt jár az alázatossággal és a gőgösség teljes elutasításával (S, 40). Keresztényi gondolat ez Petrarca részéről, hiszen nincs meg már benne az általa mindig is bírált arisztotelészi közép fogalma, a *meszon*, amely mindig a legkiválóbb cselekedetet jelentette. Az ókori világban azonban az alázatosság nem számított erénynek.

SZERELEM ÉS DICSŐSÉG FOGSÁGÁBAN

Titkos vágyai közül Petrarcanak elsősorban a Laura iránt érzett heves szerelemmel kellett szembenéznie. Ez az egyik olyan szenvedély a dicsőség szeretete mellett, amely fogva tartja, és nem engedi sem azt, hogy „a halálról, sem azt, hogy az életről gondolkodjon” (S, 85).

A szerelem – mondja neki beszélgetőtársa, Szent Ágoston – „lelkedet mindenféle örülségbe fogja behajszolni, ahol megszűnik a szemérem, a félelem és mindaz, ami még szokta zabolázni a szenvedélyeket” (S, 89). Ez a szenvedélyellenes hangvétel válik itt egyre inkább döntővé. Szent Ágoston – tulajdonképpen Petrarca lelkiismerete – leginkább Petrarcanak Istentől való eltávolodását kifogásolja. A szerelem, mondja, „eltávolította lelkedet az égi dolgok szeretetétől, és a teremő iránti vágyadat a teremőre irányította át. Ez a legrövidebb út, amely a halálhoz vezet.” (S, 98.) A szerelem megváltoztatta Petrarca erkölceit, aki letért az életben a helyes útról.

Szent Ágostonnal mondatja ki Petrarca saját koncepciójának lényegét a szerelemről. „Semmi sincs, ami annyira elfeledtetné és meggyűlöltetné Istent, mint az evilági dolgok szeretete, különösen az a szeretet, amit tulajdonnévként Szerelemnek neveznek, és (ami minden szentségtörésen túl megy) még istennek is hívnak.” (S, 103–104.) A szerelemtől pedig három dolog képes eltántorítani: a jóllakottság, a szemérem és az elmélkedés.

Felvetődik a dialógusban az is, hogy Petrarcanak azért volt fontos a költői babérkoszorú, mert Laurát, „kedvesedet is így hívják” (S, 106).¹³ A firenzei költő tulajdonképpen most kezd eltöprengeni a dicsőség kérdésén, ami a halhatatlansághoz kapcsolódik. Kétféle halhatatlanságot különböztet meg, a nagyon vágyott üres vagy hamis és a valódi halhatatlanságot (S, 130). Az előbbi csupán a jelenre biztosít hírnevet és dicsőséget, az utóbbi viszont, amely a lelki nyugalommal és a lélek zavartalanásával függ össze, felismerteti az emberrel halandó voltát, és örök dicsőséget, valódi halhatatlanságot biztosít neki. Dicsőségvágy nélkül nem lehet emberi életet élni, de azt nem szabad az erények elé helyezni. (S, 143). „Úgy élj, hogy gyakorold az erényt, ha így teszel, nem hagy el a dicsőség. Ez az a dicsőség, amely az igazi erényt követi.” (S, 144.)

*

¹² A sztoikus Epiktétosz szerint „csak akkor ért bántalom, ha úgy fogod fel, hogy bántottak”, vagy „sohase másokat okoljunk, amikor akadályokra bukkanunk, vagy nyugtalanok és szomorúak vagyunk; magunkat, azaz a magunk véleményét hibáztassuk” (*Kézikönyvecske*, 21, 8).

¹³ [Laurea = 'babérkoszorú'.] A költő babérkoszorút Petrarca 1341. április 8-án kapta meg a Capitoliumon.

A latin nyelvű Petrarca-szövegek fordításához készített utószava egyikében Szörényi László két (egy „sztoikus és platonista elemekből megszerkesztett” moralista és egy másik, a „szerelmi költészetről és költői dicsőségről egyértelműen lemondani nem hajlandó” írói önarcképről beszél. Igen, mindkettő (és talán még több is) benne van a szövegekben. Ha az alkalmazott filozófia oldaláról tekintjük e műveket, világossá válik számunkra, hogy e kettő vagy több önarckép (Szörényi kifejezése rendkívül találó) tulajdonképpen Petrarcának, az embernek egyetlen önarcképe. S ez az önarckép az „önanalízis” során, szinte önéletírásként áll elébünk. Petrarca, az új kor „modern embere” még sok szállal kötődik ókori és középkori eszmei és erkölcsi ideálokhoz, ugyanakkor a reneszánsz életeszme is egyértelműen megjelenik műveiben. Igaz, még nem tűnik föl nála a reneszánsz életvidámság, mint több mint száz évvel később például a szintén moralista Montaigne-nál, aki szerint „a világ összes idevágó véleménye megegyezik abban, hogy életünk célja a gyönyör” (Esszé, 47). Ez az epikureus gondolkodásmód még idegen Petrarcától. Mégis, etikai felfogása sok vonatkozásban modern. Úgy érezzük, hogy olyan ember tárja fel nekünk legbenső titkait, aki jellemzilárd, meggyőződésében megingathatatlan. Tisztán felismeri és elkülöníti a véleménye szerinti jót a rossztól.

A mai olvasó hétszáz évvel a firenzei költő születése után is élvezettel tanulmányozhatja erkölcsi tanításait, tanait és eszményeit. Ez bizonyítja, hogy „valódi halhatatlanságra” tett szert.

IRODALOM

- ABBAGNANO, Nicola 1996. Mi az egzisztencializmus? *Korunk*, 4.
 KARDOS Tibor (szerk.) 1962. *Petrarca levelei. Szemelvények*. Budapest: Gondolat.
 KARIKÓ Sándor (szerk.) 2002. *Az alkalmazott filozófia esélyei*. Budapest: Áron.
 SZABÓ Tibor 1999. *Naiv ország*. Szeged: Gradus ad Parnassum.
 SZABÓ Tibor 2003a. *Megkezdett öröklét. Dante a XX. századi Magyarországon*. Budapest: Balassi.
 SZABÓ Tibor 2003b. Michel Foucault filozófiai antropológiája. *Pro Philosophia* füzetek, 4.

FORRÁSOK

- Augustinus Aurelius: *Vallomások*. Budapest: Gondolat, 1982.
 Epiktétosz: *Kézikönyvecske*. Budapest: Európa, 1978.
 Montaigne: *Esszé*. Bukarest: Kriterion, 1983.
 Petrarca, Francesco: *De sui ipsius et multorum ignorantia. Önmagam és sokak tudatlanságáról*. Szeged: Lazi, 2003.
 Petrarca, Francesco: *Kétségeim titkos küzdelme. Secretum*. Szeged: Lazi, 1999.